346sk14

१४

भ्वादिप्रकरणे - भूधातोः लिटि लुटि च रूपसाधनम्

प्रस्तावना

व्याकरणाध्ययनं सोपनक्रमेण भवति। अर्थात् दशमकक्षायाः व्याकरणस्य पुस्तकं यो जानाति स एव अत्र पठितुं बोद्धुम् रूपाणि च साधयितुम् प्रभवेत्। भूवादयो धातव इति सूत्रेण धातुपाठपठितानां धातूनां धातुसंज्ञा भवतीति दशमकक्षायाः पाठ्यपुस्तके विषयः आसीत्। सम्प्रति अपि तिङन्तप्रकरणे लट्-लकारे बहूनि सूत्राणि गतानि यानि अत्र लिल्लकारे प्रयुज्यन्ते। अतः लल्लकारस्य सम्यग् ज्ञानमुपार्ज्य अत्र प्रवर्तितव्यम्। एवञ्च रूपसाधने यद्यपि पूर्वसूत्राणि परिभाषाः बाहुल्येन आवश्यकानि तथापि तानि सर्वाणि सर्वेषु रूपेषु नोच्यन्ते। कानिचन रूपाणि नायकत्वेन प्रदर्श्यन्ते। अन्येषु रूपेषु छात्रेण स्वयं तानि स्थलानि ऊह्यानि इति अपेक्षा।

साधुधातुरूपसाधनं प्रधानं लक्ष्यमत्र। प्रथमं धातुसंज्ञा। ततः लकारविधानम्। ततः लादेशविधानम्। ततः सति प्रसङ्गे शबादिविकरणविधानम्। लिट्-लकारे अभ्यासकार्यम्। ततः धातु-प्रत्यययोः सन्धिकार्याणि। एवं क्रमेण सामान्यतः रूपं सिद्धं भवति। एतावता धातुसंज्ञा, लकारविधानम्, लस्य स्थाने तिङो विधानम्, क्वचित् धातु-प्रत्यययोः सन्धिः इति एतानि कार्याणि अतिक्रान्तानि पूर्वस्मिन् पाठे। इतः परं लिट्-लकारे एतेषाम् उपयोगः, अभ्यासादिकार्याणि च नूत्नः विषयः समायाति।

लिट्-लकारोत्तरं लुट् लकारः प्रस्तूयते अस्मिन् पाठे एव। यतो हि लकाराणां क्रमः माहेश्वरसूत्रक्रमेणास्ति। यद्यपि पाणिनिः स्वयम् अष्टाध्याय्यां भिन्नेनैव क्रमेण सूत्राणि उपन्यस्तवान् तथापि सर्वादृतः क्रमः अत्रापि आद्रियते।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- लिट्-लकारस्य सूत्राणि बुध्यात्।
- लिटि धातुरूपाणि साधयितुं प्रभवेत्।
- लिट्-लकारं प्रयोक्तुं समर्थो भवेत्।
- संस्कृतव्याकरणे परोक्षकालं जानीयात्।

- अभ्यासकार्यं कर्तुं प्रभवेत्।
- भूधातोः लुट्-लकारे रूपाणि कथं भवन्ति इति ज्ञास्यति।
- लुट्-लकारस्य सूत्राणि व्याख्यातुं प्रभवेत्।
- अनद्यतनभविष्यत्कालीनायाः क्रियायाः प्रकटनाय लुट् प्रयोक्तुं समर्थो भविष्यति।
- अनुवृत्तिः अधिकारः आक्षेपः तदादिविधिः तदन्तविधिः एषाम् इतोऽपि अधिकान् प्रयोगस्थलान् ज्ञास्यति।

भूधातोः लिट्-लकारः रूपाणि

[१४.१] परोक्षे लिट्॥ (३.२.११५)

सूत्रार्थः - भूताऽनद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोः लिट् स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेणानेन लिट्लकारो विधीयते। द्विपदात्मकमिदं सूत्रम्। परोक्षे इति सप्तम्येकवचनान्तं समस्तपदम्। अक्ष्णोः परम् परोक्षम् इति अव्ययीभावसमासः। अक्षिशब्दोऽत्र इन्द्रियसामान्यवाची। इन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वम्। लिट् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अनद्यतने लङ् इति सूत्राद् अनद्यतने इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। अद्य भवः अद्यतनः, अविद्यमानः अद्यतनः यस्मिन् सः अनद्यतनः कालः इति बहुव्रीहिसमासः। अतीतरात्रेः अन्त्ययामेन आगामिरात्रेः आद्ययामेन सहितः कालः अद्यतनः। तद्भिन्नः अनद्यतनः। भूते इत्यधिकारपठितमिदं सूत्रम्। भूतत्वं नाम अतीतकालः। धातोः इति अधिकृतमस्ति। प्रत्ययः (३.१.१), परश्च (३.१.२) सूत्रद्वयम् अत्र अधिकृतम्। सूत्रमिदं प्रत्ययाधिकारे पठितम्। तस्मात् लिट् इति प्रत्ययः। धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषाप्रभावेन परश्च इति सूत्रबलेन च लिट् धातोः अव्यवहितः परः विधीयते। एतेन भूते अनद्यतने परोक्षे धातोः परः लिट् प्रत्ययः इति सूत्रगतपदान्वयः। लिडिति प्रथमान्तं विधेयबोधकं पदम्। भूते अनद्यतने परोक्षे इति त्रिष्वेव सप्तम्यन्तपदेषु विषयसप्तमी। एवं क्रियायाः भूताऽनद्यतनपरोक्षत्वविवक्षायां धातोः लिट् स्यात् इति सूत्रार्थो भवति।

धातोः अर्थः व्यापारः फलं चेति उक्तमेव। यस्य धातोः अर्थः व्यापारः अर्थात् क्रिया अनद्यतने भूते परोक्षे च वर्तते स धातुः भूताऽनद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिः कथ्यते। तस्मिन् काले क्रियायाः वृत्तिः यस्य स भूताऽनद्यतनपरोक्षक्रियावृत्तिः धातुः। यदि तस्मिन् काले क्रिया इति प्रकटनस्य विवक्षा अस्ति तर्हि धातोः लिट् विधीयते।

उदाहरणम् - रामः अयोध्याया राजा बभूव।

सूत्रार्थसमन्वयः - अयोध्यायां राजा रामः आसीत्। परन्तु तदवस्थं भूतं रामम् वक्ता न प्रत्यक्षीकृतवान्। अतः अत्र लिट् प्रयुक्तः।

बभूव - भूधातोः भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तित्वविवक्षायां परोक्षे लिट् इति सूत्रेण कर्तरि लिट्लकारो विधीयते। लिटः इकारटकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च कृते भू ल् इति स्थिते लस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि भू ति इति भवति। तदा -

[१४.२] परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥(३.४.८२)

सूत्रार्थः - लिटः स्थाने विधीयमानानां परस्मैपदसंज्ञकानां तिबादीनां नवानां स्थाने णलादयः नव प्रत्ययाः स्युः।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारत्वाद् विधिसूत्रम्। द्विपदात्मकमिदं सूत्रम्। परस्मैपदानाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। इयं च स्थानषष्ठी। तेन परस्मैपदसंदज्ञकानां प्रत्ययानां स्थाने इत्यर्थ आयाति। तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिप्-वस्-मस् इति नव परस्मैपदसंज्ञकाः प्रत्ययाः। णल्-अतुस्-उस्-थल्-अथुस्-अ-णल्-व-माः इति प्रथमाबहुवचनान्तं समस्तपदम्। णल् च अतुस् च उस् च थल् च अथुस् च अः च णल् च वः च मः च णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः, इति इतरेतरद्वन्दसमासः। लिटस्तझयोरेशिरेच् इति सूत्रात् लिटः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। धातोः (३.१.९१) इत्यधिक्रियते। धातोः लिटः परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः इति सूत्रगतपदान्वयः। तेन लिट्स्थानिकानां परस्मैदसंज्ञकानां नवानां प्रत्ययानां स्थाने णलादयः नव प्रत्ययाः क्रमेण स्युरित्यर्थः।

णलादयो नव प्रत्ययाः। परस्मैदसंज्ञका अपि नव एव। अत स्थान्यादेशयोः समसंख्यकत्वात् यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया तिबादीनां स्थाने णलादयः क्रमेण भवन्ति। तद्यथा-

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	स्थानी - आदेशः	**स्थानी - आदेशः**	**स्थानी - आदेशः**
प्रथमपुरुषः	तिप् - णल् (अ)	तस् - अतुस्	झि - उस्
मध्यमपुरुषः	सिप् - थल् (थ)	थस् - अथुस्	थ - अ
उत्तमपुरुषः	मिप् - णल् (अ)	वस् - व	मस् - म

तिबादीनां स्थाने णलादयः विधीयन्ते। यावत् णलादयः तिबादीनां स्थानग्रहणं कुर्वन्ति तावत् तिबादीनां धर्माः णलादिषु न आरोप्यन्ते। अतः एव णलादीनां प्रत्ययसंज्ञा अपि णलादिप्रयोगात् उत्तरमेव। अतः यावत् णल् तिपः निवृत्तिं न करोति तावत् णल् प्रत्ययः नास्ति। प्रत्ययः नास्ति चेत् चुटू इति सूत्रेण तस्य आद्यस्य णकारस्य इत्संज्ञा न भवति। अतः प्रयोगात् पूर्वं णलः अनेकाल्त्वम् अस्ति। तेन अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रे सर्वस्य तिपः स्थाने एव आदेशः भवति न तु अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य। एवं तेषु तेषु प्रत्ययेषु बोध्यम्। एवञ्च अ इत्यादेशो यद्यपि एकाल् तथापि अयम्

(अ+अ) द्वयोः अकारयोः प्रश्लेषात् संहितया सिद्ध आदेशः। अतो गुणे इति पररूपमत्र भवति, तेनात्र सवर्णदीर्घो न भवति। तेनात्र सर्वादिशत्वं निर्बाधं सम्भवति।

उदाहरणम् -

स्थानी	आदेशः	उदाहरणम्
तिप्	णल् (अ)	बभूव
तस्	अतुस्	बभूवतुः
झि	उस्	बभूवुः
सिप्	थल् (थ)	बभूविथ
थस्	अथुस्	बभूवथुः
थ	अ	बभूव
मिप्	णल्	बभूव
वस्	व	बभूविव
मस्	म	बभूविम

सूत्रार्थसमन्वयः - भू ति इत्यवस्थायां परस्मैपदसंज्ञकस्य तिपः स्थाने प्रकृतसूत्रेण णलादेशे लस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण लस्य लोपे च ण इत्यस्य अनेकाल्त्वात् अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण तिपः सर्वस्य स्थाने णादेशे भू ण इति जायते। अत्र ण इत्यस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययसंज्ञा भवति। चुटू इति सूत्रेण प्रत्ययाद्यस्य णकारस्य इत्संज्ञा भवति, तस्य लोपः इति सूत्रेण णस्य लोपः च भवति। तदा भू अ इति स्थितिः जायते। तदा -

[१४.३] भुवो वुग् लुङ्-लिटोः॥ (६.४.८८)

सूत्रार्थः - लुङ्लिट्लकारसम्बन्धिनि अज्वर्णे परतः भूधातोः वुगागमो भवति।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदं साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारतया विधिकोटौ अन्तर्याति। त्रिपदात्मकेऽस्मिन् सूत्रे भुवः वुक् लुङ्लिटोः इति पदच्छेदः। अत्र भुवः इति भूशब्दस्य षष्ठ्यन्तं रूपम्। लुङ्लिटोः इति सप्तमीद्विवचनान्तं समस्तपदम्। पदद्वयमेव उद्देश्यबोधकं पदम्। लुङ् च लिट् च लुङ्लिटौ इतीतरेतरयोगद्वन्दसमासः, तयोः लुङ्लिटोरिति। वुक् इति प्रथमान्तं विधेयसमर्पकं पदम्। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति सूत्रात् अचि इति सप्तम्यन्तपदमत्रानुवर्तते। लुङ्लिटोः अचि इत्युभयं पदं समविभक्तिकत्वात् अभेदेनार्थबोधं जनयति। किञ्च अचीति पदं लुङि, लिटि चोभयस्मिन् पृथक्तया

अन्वेति। तेन लुङ्सम्बन्धिनि अचि परे तथा लिट्सम्बन्धिनि अचि परे इत्यर्थ आयाति। अङ्गस्य इत्यधिकृतम्। पदयोजना - लुङ्लिटोः अचि अङ्गस्य भुवः वुक्। अङ्गस्य भुवः इति पदद्वयं षष्ठ्यन्तं समानविभक्तिकम्। परन्तु अत्र तदन्तविधिर्नास्ति। अभेदान्वयः भवति। अङ्गं यो भूः तस्य इत्यर्थो भवति। सूत्रार्थो भवति - लुङ्लिट्सम्बन्धिनि अचि परतः अङ्गसंज्ञकस्य भुवः वुगागमो भवति इति।

वुकः उकारः उच्चारणार्थः। किञ्च ककारः औपदेशिकत्वात् हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः। तेन वुक् इत्ययमागमः आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया कित्त्वात् भूशब्दस्य अन्तावयवो भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भू अ इति स्थिते लिट्सम्बन्धिनि अकाररूपे अज्वर्णे परतः प्रकृतसूत्रेण भू इत्यस्य वुक् इत्ययमागमो भवति। स च आगमः कित्त्वात् भूशब्दस्य अन्त्याद् ऊकारात् परं भवति, तस्यैव अन्त्यावयवश्च भवति। तेन भूव् अ इति जायते। तदा -

पाठगतप्रश्नाः-१

१. किं परोक्षत्वम् लिटि।

२. लिट् कदा प्रयोक्तव्यः।

३. तिपः णल् कथं सर्वादेशः।

४. भुवः वुक् केषु लकारेषु।

५. भुवो वुग् लुङ्-लिटोः इति सूत्रेण विहितः वुक् कः।

१) आगमः २) आदेशः ३) प्रत्ययः ४) स्थानी

[१४.४] लिटि धातोरनभ्यासस्य॥ (६.१.८)

सूत्रार्थः - लिटि परे अनभ्यासधात्ववयवस्य एकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य।

सूत्रव्याख्या - षड्विधसूत्रेषु इदं विधिसूत्रम्। त्रिपदात्मकेऽस्मिन् सूत्रे लिटि धातोः अनभ्यासस्य इति पदच्छेदः। तत्र लिटि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। औपश्लेषाधिकरणं च सप्तम्यर्थः। धातोः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अवयवायविभावसम्बन्धेनात्र षष्ठी विहिता। अतः धात्ववयवस्य इति तदर्थः। अनभ्यासस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं समस्तपदम्। न अभ्यासः अनभ्यासः, तस्य अनभ्यासस्य इति नञ्समासः। अभ्याससंज्ञारहितस्य इति तदर्थः। एतच्च धातोः इत्यस्य विशेषणं, समविभक्तिकत्वात्। एकाचो द्वे प्रथमस्य , अजादेर्द्वितीयस्य चेति सूत्रद्वयमत्र अधिक्रियते। तत्र एकाचः इति षष्ठ्येकवचनान्तं समस्तपदम्। एकः अच् यस्य यस्मिन् वा स एकाच् , तस्य एकाचः इति बहुव्रीहिसमासः। एतच्च धातोः इत्यनेन सम्बध्यते। तेन धात्ववयवस्य एकाचः इति तदर्थः। प्रथमस्य इत्यपि षष्ठ्येकवचनान्तम्, एकाचः

इत्यस्य विशेषणम्। द्वे इति प्रथमान्तं विधेयबोधकं पदम्। अजादेः इति पञ्चम्येकवचनान्तं समस्तपदम्। अच् चासौ आदिश्च अजादिः इति कर्मधारयसमासः। तस्माद् अजादेः इति। द्वितीयस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सूत्रगतपदानामन्वयः एवम् - लिटि अनभ्यासस्य धातोः प्रथमस्य एकाचः द्वे, अजादेः द्वितीयस्य इति। द्वे इत्यनेन द्विरुच्चारणं द्विः प्रयोगो वा विधीयते।

सूत्रे वाक्यद्वयं वर्तते। तद्धि - प्रथमं वाक्यम् - लिटि परे अभ्याससंज्ञारहितस्य धातोः अवयवभूतस्य प्रथमैकाज्भागस्य द्वित्वं भवति।

द्वितीयं वाक्यम् - धातुः अनेकाच् तथा अजादिः चेत् लिटि परतः तस्यैव धातोः द्वितीयस्य एकाज्भागस्य द्वित्वं भवतीति

अत्र उत्तरवाक्ये अजादेर्द्वितीयस्येत्यत्र द्वितीयस्येति वचनात् धातौ अनेकाच्त्वं विशिष्यते। अन्यथा एकाज्धातौ द्वितीयस्य अज्भागस्य अभावात् द्वितीयस्येति वचनं व्यर्थं स्यात्।

अतः सूत्रार्थ एवं भवति - लिटि परतः अभ्याससंज्ञारहितस्य धात्ववयवस्य प्रथमस्य एकाचः द्विः प्रयोगो भवति, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य एकाज्भागस्य द्विः प्रयोगो भवति इति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भूधातोः लिटि तिपि णलि वुगागमे च कृते भूव् अ इति स्थितिः जाता। धातोः अभ्याससंज्ञा नास्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण लिटि परतः प्रथमस्य अज्भागस्य द्विः प्रयोगो भवति। तेन भूव् भूव् अ इति जायते। तदा -

[**विमर्शः** - एकाचः इत्यत्र बहुव्रीहिरेव ग्राह्यः। एकश्चासौ अच्च एकाच्, तस्य एकाचः इति कर्मधारयस्वीकारे तु इणाद्येकाज्धातूनां द्वित्वं सिध्यति, किन्तु पचादीनां धातूनां द्वित्वं न भवति। तेन पपाच इत्यादि न सिध्येत। बहुव्रीहिस्वीकारे तु इयाय इत्यादिस्थले इणादीनां द्वित्वं व्यपदेशिवद्भावेन सिध्यतीति न दोषः। किञ्च अजादेः इत्यत्र कर्मधारयसमास एव ग्राह्यः। अन्यथा अच् आदिर्यस्य अजादिः, तस्य अजादेरिति बहुव्रीहिस्वीकारे तु इन्द्रीय इति क्यजन्तात् सनि इन्द्रिद्रीयिषति इतीष्टं रूपं न सिद्ध्यति।]

[१४.५] पूर्वोऽभ्यासः॥ (६.१.४)

सूत्रार्थः - षाष्ठद्वित्वप्रकरणे यत् द्वित्वं विहितं, तयोः पूर्वस्य अभ्याससंज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - शक्तिग्राहकत्वात् षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेष्विदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। पूर्वः अभ्यासः इति सूत्रगत-पदच्छेदः। पदद्वयमपि प्रथमैकवचनान्तम्। सूत्रेणानेन अभ्याससंज्ञा विधीयते। कस्येयं संज्ञेति आकाङ्क्षायां एकाचो द्वे प्रथमस्य (६.१.१) इति सूत्रात् द्वे इति पदमनुवर्तते। तच्च द्वयोः इति षष्ठीद्विवचनतया विपरिणमते। सूत्रमिदं एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्राधिकारे पठितम्। अतः द्विरुक्तयोः पूर्वभागस्य अनेन अभ्याससंज्ञा विधीयते। द्वयोः पूर्वः अभ्यासः इत्यन्वयः। सूत्रार्थो भवति - षाष्ठद्वित्व-प्रकरणे ये द्वे विहिते, तयोः पूर्वभागः अभ्याससंज्ञको भवति इति।

अभ्याससंज्ञायाः फलम् अभ्यासे चर्च (८.४.५४) , ह्रस्वः (७.४.४९) इत्यादिसूत्रेषु स्पष्टम्।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भूधातोः लिटि धातोरनभ्यासस्य (६.१.८) द्वित्वे कृते भूव् भूव् अ इति स्थितिरुद्भूता। अत्र द्वित्वविधायकसूत्रं षाष्ठद्वित्वप्रकरणे विद्यते। अतः प्रकृतसूत्रेण पूर्वभागस्य अभ्याससंज्ञा भवति। तदा -

[१४.६] हलादिः शेषः। ७.४.६०।।

सूत्रार्थः - अभ्यासस्य आदिः हल् एव शिष्यते, अन्ये हलो लुप्यन्ते।

सूत्रव्याख्या - षड्विधपाणिनीयसूत्रेषु विधिसूत्रमिदम्। त्रिपदात्मकमिदं सूत्रम्। हल् आदिः शेषः इति पदच्छेदः। त्रीण्यपि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि। शिष्यते इति शेषः। इतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थित्यर्थे विद्यमानात् शिष्-धातोः कर्मणि घञ्-निष्पन्नोऽयं शब्दः। अत्र लोपोऽभ्यासस्य इति सूत्रात् अभ्यासस्य इति षष्ठ्यन्तपदमनुवर्तते। एवम् अभ्यासस्य आदिः हल् शेषः पदयोजना। तेन सूत्रार्थो भवति- अभ्यासस्य आदिः हल् एव शिष्यते, अन्ये हलो लुप्यन्ते इति। शिष्-धातोः इतरनिवृत्तिरूपव्यापारेण अन्येषां हलाम् अदर्शनं भवति इति फलितार्थकथनम्।

सूत्रे हलादिः इति न समासः। अनेन सूत्रेण अभ्यासे विद्यमानेषु हल्सु आद्यः हल् शिष्यते, अवशिष्यते, न लुप्यते। अन्ये हलः लुप्यन्ते, अदर्शनतां व्यवहाराभावं गच्छन्तीत्यर्थः। एवञ्च अनेन सूत्रेण अभ्यासे विद्यामानानाम् अचां विषये किमपि नोक्तम्। अतः आदिः अच् भवतु अनादिः वा अच् भवतु स न लुप्यते अनेन सूत्रेण। हलेव अस्य विषयः न तु अच्।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भूव् भूव् अ इत्यवस्थायां पूर्वोऽभ्यासः (६.१.४) इति सूत्रेण भूव् इति पूर्वस्य अभ्याससंज्ञा जाता। ततश्च प्रकृतसूत्रेण अभ्याससंज्ञकस्य भूव् इत्यस्य हल्सु आदिः भकारः शिष्यते, अन्ये हलः अर्थात् वकारः लुप्यते। अभ्यासे य ऊकारः अस्ति स न लुप्यते। तेन भू भूव् अ इति जायते। तदा -

[१४.७] ह्रस्वः॥ (७.४.५९)

सूत्रार्थः - अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्, एकपदात्मकं च। ह्रस्वः इति प्रथमान्तं विधेयबोधकं पदम्। सूत्रे उद्देश्यबोधकं पदं नास्ति। अत्र लोपोऽभ्यासस्य इति सूत्रात् उद्देश्यसमर्पकम अभ्यासस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे स्थानी साक्षात् नोल्लिखितः। एवञ्च ह्रस्वः इति विधेयपरं शब्दम् उच्चार्य अच् विधीयते। अतः अचश्च इति परिभाषयाऽत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। अभ्यासस्य अचः ह्रस्वः इति पदयोजना। सूत्रार्थो भवति - अभ्यासस्य अचः ह्रस्वः स्यादिति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भू भूव् अ इत्यवस्थायां प्रकृतसूत्रेण अभ्याससंज्ञकस्य भू इत्यस्य ऊकारस्य ह्रस्वे उकारे च कृते भु भूव् अ इति स्थितिर्भवति। तदा -

[१४.८] भवतेरः॥ (७.४.७३)

सूत्रार्थः - भूधातोः अभ्यासस्य उकारस्य अकारः स्यात् लिटि परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। भवतेः अः इति सूत्रगतपदच्छेदः। द्विपदात्मकेऽस्मिन् सूत्रे भवतेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। भवति इत्यस्य षष्ठ्येकवचने रूपमिदम्। भूधातोः इति तदर्थः। इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इति शास्त्रेण धातुनिर्देशार्थं श्तिप्-प्रत्यययोगे भूधातोः भवतिः इति सुबन्तम् रूपं भवति। तस्यैव षष्ठ्यां रूपमिदम्। स्थानषष्ठी इयम्। अः इति प्रथमान्तं विधेयसमर्पकं पदम्। व्यथो लिटि इति सूत्रात् लिटि इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। अत्र लोपोऽभ्यासस्य इति सूत्रात् अभ्यासस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। एवम् लिटि भवतेः अभ्यासस्य अः इति सूत्रगतपदान्वयः। अत्र अभ्यासस्य इति अल्समुदायबोधकात् स्थानषष्ठी श्रूयते। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया भूधातोः अभ्यासस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने एव अकारः भवति। अन्त्यः अलत्र उकार एव। एवमर्थो लभ्यते - लिट्-संज्ञकप्रत्ययः परम् अस्ति चेत् भू-धातोः अभ्यासस्य उवर्णस्य अकारः भवतीति सूत्रार्थः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भू-धातोः लिटि तिपि णलि वुगागमे आद्यावयवे द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् अभ्यासकार्ये भु भूव् अ इति स्थितिः जाता। अत्र णल् इति लिट्-संज्ञकप्रत्ययः परे अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण भू-धातोः अभ्यासस्य उकारस्य स्थाने अकारादेशः भवति। अतः भ भूव् अ इति स्थितिः जायते। तदा -

[१४.९] अभ्यासे चर्च॥ (८.४.५३)

सूत्रार्थः - अभ्यासे झलां चरः स्युः जशश्च। झशां जशः खयां चरः इति विवेकः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। अभ्यासे चर् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। अभ्यासे इति सप्तम्यन्तं पदम्। चर् इति प्रथमान्तं पदम्। चर् इति प्रत्याहारः। वर्गप्रथमवर्णाः श् ष् स् एते तस्य वाच्याः। च इति अव्ययपदम्। झलां जश् झशि इति सूत्रात् झलाम् इति षष्ठ्यन्तं पदं जश् इति प्रथमान्तं पदम् च अनुवर्तते। झल् इति प्रत्याहारः। अतः अभ्यासे झलां जश् चर् च इति सूत्रगतपदान्वयः। तेन सूत्रस्यार्थः भवति अभ्यासे झलां स्थाने चरः जशः च भवन्ति।

विशेषः - अत्र झल्-प्रत्याहारस्थवर्णानां स्थाने चर्-प्रत्याहारस्थवर्णाः जश्-प्रत्याहारस्थवर्णाः च विधीयन्ते। झल्प्रत्याहारे चतुर्विंशतिः वर्णाः सन्ति, तथा जश्प्रत्याहारे चर्-प्रत्याहारे च आहत्य दशवर्णाः सन्ति। एवं स्थानिनः चतुर्विंशतिः, आदेशाश्च दश एव। तत्र झश्-प्रत्याहारस्थवर्णानां स्थाने जश्-प्रत्याहारस्थवर्णाः भवेयुः खय्-प्रत्याहारस्थवर्णानां स्थाने च चर्-प्रत्याहारस्थवर्णाः स्युः इति। एतच्च स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया यत्नतः आन्तरतम्यपरीक्षामादायैव निर्णितम्। तत्र खय्-प्रत्याहारस्थवर्णानां बाह्यप्रयत्नाः - विवारः, श्वासः, अघोषश्च। चर्-प्रत्याहारस्थवर्णा अपि तादृशप्रयत्नवन्तः। एवमेव झश्-प्रत्याहारस्थवर्णानां स्थाने जश्-प्रत्याहारस्थवर्णाः विधीयन्ते बाह्यप्रयत्नेन आन्तरतम्यवशात्।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - भूधातोः लिटि, तिपि, णलि, द्वित्वे, अभ्याससंज्ञायां, ह्रस्वादिकार्ये भ भूव् अ इति स्थिते अभ्यासस्य झलः स्थाने चर् जश् च आदेशः भवति। अत्र प्रकृतसूत्रेण झशः भकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन स्थानत आन्तर्येण जश् बकारः आदेशः भवति। बभूव इति रूपं च सिद्ध्यति।

भू-धातुतः लिट्-विधानम् आरभ्य बभूव इति रूपनिष्पत्तिं यावत् बहूनि विधिसूत्राणि संज्ञासूत्राणि परिभाषासूत्राणि च प्रवर्तन्ते। तेषु बहूनि सूत्राणि अत्र इतः पूर्वम् उपन्यस्तानि। कानिचन पूर्वप्रकरणेषु सन्ति। कानिचन च दशमकक्षायाः पाठ्यपुस्तके सन्ति। अतः सर्वेषामपि सूत्राणां समावेशे समग्रं रूपं कथं सिद्ध्यति इति एकत्रीकृत्य प्रदर्श्यते। एवं रूपेण अन्येषु रूपेषु यानि सूत्राणि आवश्यकानि तानि स्थलं दृष्ट्वा छात्रेण स्वयं प्रयोक्तव्यानि। येन क्रमेण बभूव इति रूपसिद्ध्यर्थं सूत्राणि आवश्यकानि तेनैव क्रमेण अन्यत्रापि सूत्राणि प्रवर्तेरन् इति तु न भवति। सर्वत्र क्रमः भिन्नः भवितुम् अर्हति। अतः सकलरूपाणां सिद्धिः छात्रेण स्वयं बुद्ध्वा कर्तव्या।

अत्र बभूव इत्यस्य प्रक्रिया अधः प्रदर्श्यते -

तिङन्ते रूपसाधने केचिद् विभागाः सन्ति। यथा -

१) धातुपरिचयः, २) लकारविधानं, लकारस्य स्थाने तिबादिविधानम्, ३) तिबादेशविधानं, विकरणविधानम् , ४) सन्धिः, अभ्यासादिकार्यं, लोपादिकम् ईदृशानि कार्याणि, ५) विसर्गादिविधानम्। एवं क्रमेण अधः रूपं प्रदर्श्यते।

बभूव -

१) धातुपरिचयः - सत्तार्थे वर्तमानो भ्वादिगणे पठितत्वाद् भूवादयो धातव इत्यनेन धातुसंज्ञकः अकर्मकः सेट् भू इति धातुः।

२) लकारविधानं, लकारस्य स्थाने तिबादिविधानम् - भूधात्वर्थस्य सत्ताक्रियायाः भूतानद्यतनपरोक्षे वृत्तित्वविवक्षायां परोक्षे लिट् इति सूत्रेण भूधातोः विवक्षातः कर्तरि लिटि अनुबन्धलोपे भू ल् इति जाते लस्य इत्यधिकृत्य तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातांझ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ् इति सूत्रेण अष्टादशसु लादेशेषु प्रसक्तेषु भूधातोः आत्मनेपदनिमित्तहीनत्वात् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन तिबादिनवसु प्रत्ययेषु प्रसक्तेषु मध्यमोत्तमयोः अविषयत्वात् कर्तुः एकत्वाच्च प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि अनुबन्धलोपे भू ति इति स्थितिः जायते।

३) तिबादेशविधानं, विकरणविधानम् - प्रत्ययाधिकारे विहितः तिप् प्रत्ययसंज्ञकः भवति। परस्मैपदानां णलतुसुस्-थलथुस-णल्वमाः इति सूत्रेण तिपः सर्वादेशे णलि अनुबन्धलोपे भू ण इति जाते तिपः प्रत्ययत्वात् णस्यापि स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् चुटू इत्यनेन प्रत्ययाद्यस्य णकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे च कृते भू अ इति स्थितिः भवति। तत्पश्चात् अजादौ लिडादेशे अप्रत्यये प्रत्यये

परे भुवो वुग् लुङ्लिटोः इति सूत्रेण वुगागमे अनुबन्धलोपे कित्त्वाद् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अन्त्यावयवे भूव् अ इति स्थितिः जायते।

४) सन्धिः, अभ्यासादिकार्यं, लोपादिकम् ईदृशानि कार्याणि - लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण अनभ्यासधात्ववयवस्य एकाचः सागमकस्य भूव् इति समुदायस्य द्वित्वे भूव् भूव् अ इति जाते द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य भूव् इत्यस्य पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञा भवति। तदा हलादिः शेषः इति सूत्रेण अभ्यासस्य आदेः हलः शेषे भू भूव् अ इति स्थितिर्जायते। ततश्च ह्रस्वः इति सूत्रेण अभ्यासस्य अच ऊकारस्य ह्रस्वत्वे भु भूव् अ इति जाते भवतेरः इति सूत्रेण अभ्यासस्य उकारस्य अकारे भ भूव् अ इति स्थितिरुद्भवति। ततश्च अभ्यासे चर्च इति सूत्रेण अभ्यास-भकारस्य स्थानत आन्तर्याद् बकारे बभूव् अ इति जाते वर्णसम्मेलने बभूव इति रूपं सिद्ध्यति।

बभूवतुः - (सर्वत्र रूपसाधनेषु केचित् साधारणविषयाः भवन्ति। यथा धातुपरिचयादिकम्। अतः तत् पुनः पुनः न प्रदर्श्यते। परीक्षादौ छात्रेण तत् स्वयं बुद्ध्वा लेख्यमिति आशा।)

(१+२+३) - भूधातोः परोक्षे लिट् इति सूत्रेण लिटि लस्य स्थाने प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायां तसि भू तस् इति स्थिते परस्मैपदानां णलतुसुस्-थलथुस-णल्वामाः इति सूत्रेण तसः सर्वादेशे अतुसि भू अतुस् इति स्थितिर्जायते। ततश्च अजादौ लिडादेशे अतुस्-प्रत्यये परे भुवो वग् लुङ्लिटोः इति सूत्रेण वुगागमे कित्त्वाद् अन्तावयवे अनुबन्धलोपे भूव् अतुस् इति स्थितिर्भवति।

४) ततश्च लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण अनभ्यासधात्ववयवस्य एकाचः सागमकस्य भूव् इति समुदायस्य द्वित्वे भूव् भूव् अतुस् इति जाते द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य भूव् इत्यस्य पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषः इति सूत्रेण अभ्यासस्य आदेः हलः शेषे भू भूव् अतुस् इति जाते ह्रस्वः इति सूत्रेण अभ्यासस्य अच ऊकारस्य ह्रस्वत्वे भु भूव् अतुस् इति जाते भवतेरः इति सूत्रेण अभ्यासस्य उकारस्य अकारे भ भूव् अतुस् इति स्थितिर्भवति। तदा अभ्यासे चर्च इति सूत्रेण अभ्यास-भकारस्य स्थानत आन्तर्याद् बकारे बभूव् अतुस् इति स्थितिः भवति।

५) विसर्गादिविधानम् - बभूव् अतुस् इति समुदायस्य तिङन्तत्वेन सुप्तिङन्तं पदमिति सूत्रेण पदसंज्ञायाम् ससजुषो रुः इत्यनेन पदान्तस्य सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे ब भूव् अतुर् इति जाते, अवसाने परे खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन पदान्तस्य रेफस्य विसर्गे ब, भूव्, अतुः इति जाते वर्णसम्मेलने बभूवतुः इति रूपं सिद्ध्यति।

सर्वत्र सर्वाणि सूत्राणि प्रयुज्य समेषामपि रूपाणां सिद्धिः विस्तारभयेन सविस्तरं न प्रदर्श्यते।

बभूवुः - भूधातोः परोक्षे लिट् इति कर्तरि लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां झिप्रत्यये भू झि इति जाते परस्मैपदानां णलतुसुस्-थलथुस-णल्वामाः इति सूत्रेण झेः सर्वादेशे उसि भू उस् इति स्थितिः जायते। तदा अजादौ लिडादेशे उस्-प्रत्यये परे भुवो वग् लुङ्लिटोः इति सूत्रेण वुगागमे कित्त्वाद् अन्तावयवे अनुबन्धलोपे भूव् उस् इति स्थितिः भवति।

ततश्च लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण भूव् इति समुदायस्य द्वित्वे भूव् भूव् उस् इति जाते द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य भूव् इत्यस्य पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषः इति सूत्रेण अभ्यासस्य आदेः हलः शेषे भू भूव् उस् इति जायते। ततश्च ह्रस्वः इति सूत्रेण अभ्यासस्य अच ऊकारस्य ह्रस्वत्वे भु भूव् उस् इति जाते भवतेरः इति सूत्रेण अभ्यासस्य उकारस्य अकारे भ भूव् उस् इति स्थिते अभ्यासे चर्च इति सूत्रेण अभ्यास-भकारस्य बकारे बभूव् उस् इति जायते। पदान्तसकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे रेफस्य विसर्गे च कृते वर्णसम्मेलने बभूवुः इति रूपं सिद्ध्यति।

बभूविथ - भूधातोः तिपि परोक्षे लिट् इति कर्तरि लिटि भू ल् इति जाते लस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां सिपि अनुबन्धलोपे भू सि इति जाते परस्मैपदानां णलतुसुस्-थलथुस-णल्वामाः इति सूत्रेण सिपः सर्वादेशे थलि अनुबन्धलोपे भू थ इति जायते। तदा -

[१४.१०] आर्धधातुकस्येड् वलादेः॥ (७.२.३५)

सूत्रार्थः - वलादेरार्धधातुकस्य इडागमः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। आर्धधातुकस्य इट् वलादेः इति सूत्रगतपदच्छेदः। आर्धधातुकस्य वलादेः चेति पदद्वयं षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। इट् इति प्रथमान्तं पदम्। वलादेः आर्धधातुकस्य इट् इति सूत्रगतपदान्वयः। ततश्च वलादेः आर्धधातुकस्य इडागमः भवतीति सूत्रार्थः। इटः टकारः हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञां प्राप्नोति। ततः तस्य लोपः इति सूत्रेण तस्य लोपो भवति। अतः अयम् इडागमः टित् अस्ति। तस्मात् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया अयं (इट्) आगमिनः आद्यावयवः भवति।

उदाहरणम् - बभूविथ।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तरूपेण भूधातोः लिटि सिपि थलि अनुबन्धलोपे भू थ इति स्थितिः जाता। तत्र थल् लिडादेशस्य सिपः स्थाने विहितः। लिट् च इति सूत्रेण सिपः आर्धधातुकसंज्ञा भवति। तस्य स्थाने विहितस्य थलः अपि तिङ्भिन्नत्वात् शिद्भिन्नत्वात् च आर्धधातुकंसंज्ञा भवति। थलः आदिवर्णः वल् अस्ति। अतः थल् वलादिः अस्ति। एवं थलः आर्धधातुकत्वेन वलादित्वेन च प्रकृतसूत्रेण इडागमः भवति। स इडागमः आर्धधातुकस्य इति षष्ठ्या आर्धधातुकम् उद्दिश्य विहितः। अतः स थलः आद्यावयवः भवति। ततश्च भू इथ इति स्थितिः भवति। ततः भुवो वुग् लुङ्लिटोः इति सूत्रेण वुगागमे अन्त्यावयवे भूव् इथ इति जाते लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण द्विरुक्तस्य पूर्वभागस्य भूव् इत्यस्य पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषः इति सूत्रेण अभ्यासस्य आदेः हलः शेषे भू भूव् इ थ इति जाते ह्रस्वः इति सूत्रेण अभ्यासस्य अचः ऊकारस्य ह्रस्वत्वे भु भूव् इ थ इति जाते भवतेरः इति सूत्रेण अभ्यासस्य उकारस्य अकारे भ भूव् इ थ इति स्थिते अभ्यासे चर्च इति सूत्रेण अभ्यास-भकारस्य बकारे बभूव् इ थ इति जाते वर्णसम्मेलने बभूविथ इति रूपं सिद्ध्यति।

बभूवथुः - भूधातोः लिटि मध्यमपुरुषद्विवचनविवक्षायां थसि तस्य अथुसादेशे अभ्यासकार्ये रुत्वे विसर्गे च बभूवथुः इति रूपं सिध्यति।

बभूव – भूधातोः लिटि मध्यमपुरुषबहुवचनविवक्षायां थप्रत्यये तस्य अ इत्यादेशे अभ्यासकार्ये बभूव इति रूपं सिध्यति।

बभूव – भूधातोः लिटि उत्तमपुरुषैकवचनविवक्षायां मिपि तस्य णलादेशे अभ्यासकार्ये बभूव इति रूपं सिध्यति।

बभूविव – भूधातोः लिटि उत्तमपुरुषद्विवचनविवक्षायां वसि तस्य व इत्यादेशे अभ्यासकार्ये वप्रत्ययस्य आर्धधातुकत्वात् वलादित्वाच्च इडागमे बभूविव इति रूपं सिध्यति।

बभूविम – भूधातोः लिटि उत्तमपुरुषद्विवचनविवक्षायां मसि तस्य म इत्यादेशे अभ्यासकार्ये मप्रत्ययस्य आर्धधातुकत्वात् वलादित्वाच्च इडागमे बभूविम इति रूपं सिध्यति।

भूधातोः लिटि रूपाणि -

लिट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः
मध्यमपुरुषः	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
उत्तमपुरुषः	बभूव	बभूविव	बभूविम

पाठगतप्रश्नाः-२

६. धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रं लिखत।

७. कस्याभ्याससंज्ञा।

८. हलादिः शेषः कस्य।

९. ह्रस्वः इति सूत्रेण कस्य ह्रस्वः।

१०. लिटि भूधातोः अभ्यासस्य ऊकारस्य ह्रस्वः केन सूत्रेण।

११. भवतेरः कस्य।

१२. भवतेरः कस्मिन् लकारे।

१३. अभ्यासे चर्च, अन्यच्च किम्। कस्य च।

१४. वलादेः आर्धधातुकस्य इट् केन सूत्रेण।

भूधातोः लुट्-लकारे रूपाणि

[१४.११] अनद्यतने लुट्॥ (३.३.१५)

सूत्रार्थः - भविष्यत्यनद्यतने अर्थे धातोर्लुट्।

सूत्रव्याख्या - सूत्रमिदम् विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। अनद्यतने (७/१), लुट् (१/१)। अविद्यमानोऽद्यतनः कालः सः अनद्यतनः। तस्मिन् इति बहुव्रीहिसमासः। प्रत्ययः परश्च इति सूत्रद्वयमधिकृतमत्र। प्रत्ययाधिकारे पठितत्वात् लुट् इति प्रत्ययः। धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदमधिकृतमस्ति। भविष्यति गम्यादयः इत्यस्मात् सूत्रात् भविष्यति इति पदमनुवर्तते। अनद्यतने भविष्यति धातोः लुट् प्रत्ययः परः इति वाक्ययजना। ततश्च सूत्रार्थः भवति अनद्यतनभविष्यदर्थाद्धातोः लुट् प्रत्ययः परः स्यात् इति। अर्थात् यस्य धातोः अर्थः व्यापारः अनद्यतने भविष्यत्काले इति विवक्षा तस्माद् धातोः लुट् विधीयते इति।

उदाहरणम् - भूधातोरर्थः सत्ता। सा च अनद्यतने भविष्यत्काले इति विवक्षा चेत् भूधातोः अनद्यतने लुट् इति आलोच्यमानसूत्रेण लुट् विवक्षातः कर्तरि विधीयते। ततः उकारस्य टकारस्य च इत्संज्ञायां लोपे भू ल् इति स्थिते लस्य स्थाने अष्टादशसु तादेशेषु प्रसक्तेषु भूधातोः आत्मनेपदनिमित्तहीनत्वात् प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षया च तिपि अनुबन्धलोपे भू ति इति स्थितिर्जायते। तदा -

[१४.१२] स्यतासी लृलुटोः॥ (३.१.३३)

सूत्रार्थः - धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तः लृ-लुटोः परतः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण स्य तास् इति एतौ विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। स्यतासी (१/२), लृ-लुटोः (७/२)। स्यः च तासिश्च स्यतासी इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तासि इत्यत्र इकारः उच्चारणसौकर्याय। ला च लुट् च लृलुटौ, तयोः लृलुटोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्य इति परिभाषया लृ इत्यनेन लृट् लृङ् इति द्वयोरपि ग्रहणं भवति। प्रत्ययः परश्च इति सूत्रद्वयमधिकृतम्। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् इति सूत्रात् धातोः इति पञ्चम्यन्तं पदमायाति, द्विवचनान्ततया विपरिणमते च। तदा पदयोजना भवति - धातोः स्यतासी प्रत्ययौ परौ लृटि लृङि लुटि। स्य तास् चेति द्वौ, लृ-लुटौ इति निमित्ते द्वे। अतः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया लृपरतः स्यप्रत्ययः भवति, लुट्-परतः तास्-प्रत्ययः भवति। अत्र स्थान्यादेशयोः यथासंख्यं नास्ति। सदा स्थान्यादेशयोः एव यथासंख्यं न भवतीति अत्र गम्यते। सूत्रार्थो भवति - धातोः स्य प्रत्ययः स्यात् लृटि लृङि च परतः। धातोः तास् प्रत्ययः स्यात् लुटि परतः।

धातोः परं कर्त्रर्थे लुट् विधीयते। तत्र तस्य स्थाने तिङ् विधीयते। तिङ् तिङ् शित् सार्वधातुकमिति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञकः। अतः धातोः कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे कर्तरि शप् इति सूत्रेण शप्

प्रसक्तः। एवम् अन्येषु गणेषु श्यन् शः श्नुः श्नम्, उ, श्ना इत्यादयः अपि प्रसक्ताः। परन्तु प्रकृतसूत्रेण विहितः स्य तास् च एतेषाम् अपवादौ स्तः। किञ्च स्य तास् एव भवतः।

उदाहरणम् - भविता।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वोक्तसूत्रोक्तरूपेण भू ति इति स्थितिर्जाता। तत्र भूधातोः लुट्-स्थानिके तिपि परे तिप् तिङ् शित् सार्वधातुकमिति सूत्रेण सार्वधातुकसंज्ञकः। अतः भूधातोः कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे कर्तरि शप् इति सूत्रेण शप् प्रसक्तः। परन्तु प्रकृतसूत्रेण विहितः तास् च शपः अपवादः अस्ति। अतः शपं प्रबाध्य तास्-प्रत्यये भू तास् ति इति स्थितिर्जायते। तास् तिङ् नास्ति, शित् नास्ति, धातोः इति विहितः अस्ति। अतः आर्धधातुकं शेषः इति सूत्रेण तस्य आर्धधातुकसंज्ञा भवति। तास् वलादिश्च वर्तते। अतः आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे टित्त्वाद् तासः आद्यावयवे भू इतास् ति इति स्थितिर्जाता। यदागमपरिभाषया इतास् इति आगमसहितः समुदायः एव प्रत्ययः। स च आर्धधातुकसंज्ञकः। आर्धधातुके परे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य स्थाने स्थानतः आन्तर्याद् गुणे ओकारे भो इतास् ति इति स्थितिर्जायते। तदा इतास् इत्यस्य अचि इकारे परे एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अवादेशे भव् इतास् ति अवस्था उत्पन्ना। तदा -

[१४.१३] लुटः प्रथमस्य डारौरसः॥ (२.४.८५)

सूत्रार्थः - लुटः प्रथमस्य स्थाने डा रौ रस् एते क्रमात् स्युः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण डारौरसः विधीयन्ते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। अत्र लुटः (६/१), प्रथमस्य (६/१), डारौरसः (१/३)। तदा वाक्ययोजना भवति - लुटः प्रथमस्य डारौरसः इति। ततश्च सूत्रार्थो भवति लुटः स्थाने विहितानां प्रथमपुरुषसंज्ञकानां प्रत्ययानां स्थाने डा रौ रस् एते क्रमात् स्युः इति।

तिप् तस्-झि इति परस्मैपदसंज्ञकाः त्रयः, त-आताम्-झ इति आत्मनेपदसंज्ञकाः त्रयः सन्ति। एवम् आहत्य षट् प्रत्ययाः सन्ति। डा-रौ-रसः इति प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। डा-रौ-रसः च डा-रौ-रसः चेति एकशेषे डा-रौ-रसः इति पदं निष्पद्यते। अतः तस्मिन् षट् प्रत्ययाः सन्ति। अतः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषाबलेन तिप्-तस्-झि इति एतेषां स्थाने क्रमशः डा-रौ-रस् एते भवन्ति। एवञ्च त-आताम्-झ एतेषां स्थाने डा-रौ-रस् एते क्रमशः भवन्ति।

तिप्-तस्-झि एतेषां स्थाने डा-रौ-रस् एते विधीयन्ते। यावत् डा-रौ-रस् एते तिबादीनां स्थानग्रहणं कुर्वन्ति तावत् तिबादीनां धर्माः डा-रौ-रस् एषु न आरोप्यन्ते। अतः एव डा-रौ-रस् इति एषां प्रत्ययसंज्ञा अपि तेषां प्रयोगात् उत्तरमेव। अतः यावत् डा तिपः निवृत्तिं न करोति तावत् डा प्रत्ययः नास्ति। प्रत्ययः नास्ति चेत् चुटू इति सूत्रेण तस्य आद्यस्य डकारस्य इत्संज्ञा न भवति। अतः प्रयोगात् पूर्वं डा इत्यस्य अनेकाल्त्वम् अस्ति। तेन अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण सर्वस्य तिपः स्थाने एव आदेशः डा भवति न तु अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य। एवं तेषु तेषु प्रत्ययेषु बोध्यम्।

टिप्पणी

उदाहरणम् - पूर्वपूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण भव् इतास् ति इति जायते। तत्र लुटः स्थाने विहितः तिप् प्रथमसंज्ञकः अस्ति। तिपः स्थाने यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया प्रकृतसूत्रेण स्थाने डा-आदेशे अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण सर्वादिशे भव् इतास् डा इति स्थिते चुटू इति सूत्रेण प्रत्ययाद्यस्य डकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे च कृते भव् इतास् आ इति स्थितिर्जायते।

तिप् प्रत्ययः। तस्य स्थाने विहितः डा अपि स्थानिवद्भावाद् प्रत्ययसंज्ञकः। स्वादिषु कप्-प्रत्ययावधिषु एव परे पूर्वस्य भसंज्ञा भवति। डा स्वादिषु नास्ति। अतः डा-प्रत्यये परे भसंज्ञा न भवति। तथापि पाणिनिमुनिः डा इत्यस्य डित्त्वं कृतवान्। तेन इदं ज्ञाप्यते यत् भसंज्ञा नास्ति चेत् अभस्यापि टेः लोपः भवति। तदुच्यते डित्त्वसामर्थ्याद् अभस्यापि टेर्लोपः। डि-प्रत्यये परे इतास् इत्यस्य आस् टि अस्ति। तस्य लोपे भव् इत् आ इति स्थितिः भवति। तदा वर्णमेलनेन **भविता** इति रूपं सिद्ध्यति।

भवितारौ - पूर्ववत् भू-धातोः कर्तरि लुटि प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायाम् तस्-प्रत्यये भू तस् इति जाते कर्तरि शप् इत्यनेन शपि प्रसक्ते स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन शपं प्रबाध्य तास्-प्रत्यये भू तास् तस् इति स्थिते तासः आर्धधातुकत्वाद् वलादित्वाच्च आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे आद्यावयवे भू इतास् तस् इति स्थिते सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण भुवः ऊकारस्य गुणे ओकारे भो इतास् तस् इति स्थिते एचोऽयवायावः अवादेशे भवितास् तस् इति जाते लुटः प्रथमस्य डा-रौ-रसः इति सूत्रेण तसः स्थाने रौ इति सर्वादिशे भवितास् रौ इति अवस्था जाता। तदा - (रि च इति सूत्रे द्रष्टव्यम्।)

[१४.१४] तासस्त्योर्लोपः॥ (७.४.५०)

सूत्रार्थः - तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। तासस्त्योः लोपः इति सूत्रगतपदच्छेदः। तासस्त्योः (६/२), लोपः (१/१)। तास् च अस्तिश्च तासस्ती। तयोः तासस्त्योः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अङ्गस्य इति अधिकृतम्। प्रत्यये परे एव अङ्गसंज्ञा उपपन्ना। अतः प्रत्यये इति सप्तम्यन्तम् पदम् आक्षिप्यते। इदम् अङ्गाक्षिप्तम् इति कथ्यते। सः स्यार्धधातुके इति सूत्रात् सि इति सप्तम्यन्तम् पदमनुवर्तते। तदा तासस्त्योः लोपः सि प्रत्यये इति वाक्ययोजना। अस्मिन् सूत्रे तदादिविधिः भवति। सि इति अल्बोधकं पदं प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम् अस्ति। अतः तदादिविधिना 'सादौ प्रत्यये' इति अर्थः लभ्यते। तास्त्योः इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य अनुयोगिविरहात् स्थानषष्ठी। सा च अल्समुदायबोधकात् श्रूयते। किञ्च आदेशः लोपात्मकः। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाबलेन तास् इत्यस्य अस् इत्यस्य च अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थो लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थः भवति - सकारादौ प्रत्यये परे तासेः अस्तेश्च सकारस्य लोपो भवति इति।

उदाहरणम् - अस्य उदाहरणम् भवितासि इति। परन्तु प्रकृते भवितारौ इति रूपसाधनं प्रचलति। एवञ्च अस्मात् परं भवितारः इति रूपं भवति। अत्र रूपद्वयेऽपि इदं सूत्रं न प्रवर्तते। तथापि रि च इति सूत्रम् अस्मात् परम् अस्ति अष्टाध्याय्याम्। एवञ्च यदि रूपस्य क्रमेण एव अस्य उपस्थापनं कर्तव्यं

तर्हि रि च इति सूत्रात् अव्यवहितपरमेव अस्य उपस्थापनम् भवेत्। अतः अष्टाध्यायीक्रममादृत्य पूर्वम् उपन्यासः कृतः।

[१४.१५] रि च॥ (७.४.५१)

सूत्रार्थः - तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात् रादौ प्रत्यये परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण सस्य लोपः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। रि (७/१), च इत्यव्ययपदम्। तासस्त्योर्लोपः इति सूत्रात् तासस्त्योः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदमनुवर्तते, लोपः इति प्रथमान्तं पदं चानुवर्तते। तास् च अस्तिश्च तासस्ती। तयोः तासस्त्योः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अङ्गस्य इति अधिकृतम्। प्रत्यये परे एव अङ्गसंज्ञा उपपन्ना। अतः प्रत्यये इति सप्तम्यन्तम् पदम् आक्षिप्यते। इदम् अङ्गाक्षिप्तम् इति कथ्यते। तदा पदयोजना भवति - तासस्त्योः रि प्रत्यये च लोपः। रि इति अल्बोधकं पदं प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम् अस्ति। अतः तदादिविधिना 'रादौ प्रत्यये' इति अर्थः लभ्यते। तास्त्योः इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य अनुयोगिविरहात् स्थानषष्ठी। सा च अल्समुदायबोधकात् श्रूयते। किञ्च आदेशः लोपात्मकः। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाबलेन तास् इत्यस्य अस् इत्यस्य च अन्त्यस्य अलः सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थो लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थः भवति - रेफादौ प्रत्यये परे तासेः अस्तेश्च सकारस्य लोपो भवति इति।

उदाहरणम् - भवितारौ।

सूत्रार्थसमन्वयः - लुटः प्रथमस्य डा-रौ-रसः इति सूत्रोक्तरूपेण भवितास् रौ इति स्थितौ रौ इति रादिप्रत्ययः परे अस्ति। अतः तास् इत्यस्य अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य सस्य लोपः रि च इति प्रकृतसूत्रेण भवति। तदा भवितारौ इति रूपं निष्पद्यते।

भवितारः - पूर्ववत् भू-धातोः लुटि प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायाम् झि-प्रत्यये भू झि इति जाते कर्तरि शप् इत्यनेन शपि प्रसक्ते स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन शपं प्रबाध्य तास्-प्रत्यये भू तास् झि इति स्थिते आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे भू इतास् झि इति स्थिते सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण भुवः ऊकारस्य गुणे ओकारे भो इतास् झि इति स्थिते एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अवादेशे भवितास् झि इति जाते लुटः प्रथमस्य डा-रौ-रसः इति सूत्रेण स्थाने रस् इति सर्वादेशे भवितास् रस् इति अवस्था जाता। अत्र रादिप्रत्ययः परे अस्ति। अतः तास् इत्यस्य अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य सस्य लोपः रि च इति प्रकृतसूत्रेण भवति। तदा भवितारस् इति स्थिते पदान्तत्वात् रुत्वे विसर्गे भवितारः इति रूपं निष्पद्यते।

भवितासि - पूर्ववत् भू-धातोः लुटि मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् सिप्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे भू सि इति जाते प्राप्तं शपं प्रबाध्य स्यतासी लृलुटोः इत्यनेन तास्-प्रत्यये भू तास् सि इति स्थिते इडागमे भुवः ऊकारस्य गुणे ओकारे भो इतास् सि इति स्थिते अवादेशे भवितास् सि इति जायते। अत्र सादिप्रत्ययः परे अस्ति। अतः तास् इत्यस्य अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य सस्य लोपः तासस्त्योर्लोपः इति सूत्रेण भवति। तदा भवितासि इति रूपं निष्पद्यते।

भवितास्थः - (अत्र प्रक्रियां नैके अंशाः पूर्ववद् ऊह्याः।) भूधातोः लुटि थासि तास्-प्रत्यये इडागमे ऊकारस्य गुणे ओकारे ओकारस्य अवादेशे भवितास् थस् इति स्थिते समुदायस्य पदान्तत्वात् रुत्वे विसर्गे च कृते भवितास्थः इति रूपं सिध्यति।

भवितास्थ - (अत्र प्रक्रियां नैके अंशाः पूर्ववद् ऊह्याः।) भूधातोः लुटि थप्रत्यये तास्-प्रत्यये इडागमे ऊकारस्य गुणे ओकारे ओकारस्य अवादेशे भवितास् थ इति स्थिते भवितास्थ इति रूपं सिध्यति।

भवितास्मि, भवितास्वः भवितास्मः - (अत्र प्रक्रिया पूर्ववद् ऊह्या।)

भूधातोः लुटि रूपाणि अधः पट्टिकायां प्रदर्शितानि सन्ति -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भविता	भवितारौ	भवितारः
मध्यमपुरुषः	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ
उत्तमपुरुषः	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः

रूपसाधनम्

भविता -

(भविता इति रूपं बहूषु सूत्रेषु व्याप्तम् अस्ति। तस्य खण्डशः प्रक्रिया किञ्चित् किञ्चित् अग्रे प्रगच्छति। अतः सर्वाणि सूत्राणि परिशील्य सर्वे खण्डाः एकत्रीकृत्य समग्रं रूपं साधनीयमिति अवधेयम्। भविता इति एकं रूपमत्र प्रदर्श्यते। अन्यानि रूपाणि छात्रेण स्वयमूह्यानि।)

१) **धातुपरिचयः** - सत्तार्थे वर्तमानो भ्वादिगणे पठितत्वाद् भूवादयो धातव इत्यनेन धातुसंज्ञकः अकर्मकः सेट् भू इति धातुः।

२) **लकारविधानं, लकारस्य स्थाने तिबादिविधानम्** - भूधात्वर्थस्य सत्ताक्रियायाः भविष्यति अनद्यने काले वृत्तित्वविवक्षायां अनद्यतने लुट् इति सूत्रेण भूधातोः विवक्षातः कर्तरि लुटि अनुबन्धलोपे भू ल् इति जाते लस्य इत्यधिकृत्य तिप्तस्झि-सिप्थस्थ-मिब्वस्मस्-तातांझ-थासाथांध्वम्-इड्वहिमहिङ् इति सूत्रेण अष्टादशसु लादेशेषु प्रसक्तेषु भूधातोः आत्मनेपदनिमित्तहीनत्वात् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् इत्यनेन तिबादिनवसु प्रत्ययेषु प्रसक्तेषु मध्यमोत्तमयोः अविषयत्वात् कर्तुः एकत्वाच्च प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि अनुबन्धलोपे भू ति इति स्थितिः जायते।

३) **तिबादेशविधानं, विकरणविधानम्** - भू ति इति स्थिते तत्र भूधातोः लुट्-स्थानिके तिपि परे तिङ् शित् सार्वधातुकमिति सूत्रेण तिपः सार्वधातुकत्वात् कर्तरि विहितत्वाच्च कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे कर्तरि शप् इति सूत्रेण शपि प्रसक्ते प्रकृतसूत्रेण शपम् अपवादत्वेन प्रबाध्य तास्-प्रत्यये भू तास् ति इति स्थितिर्जायते। तास् इत्यस्य तिङ्-भिन्नत्वात् शिद्-भिन्नत्वात् , धातोः इति विहितत्वाच्च आर्धधातुकं

शेषः इति सूत्रेण आर्धधातुकसंज्ञा भवति। तास् वलादिश्च वर्तते। अतः आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे टित्त्वाद् तासः आद्यावयवे भू इतास् ति इति स्थितिर्जाता। इतास् इति समुदायः प्रत्ययः, आर्धधातुकसंज्ञकः च। आर्धधातुके परे सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य भुवः ऊकारस्य स्थाने स्थानतः आन्तर्याद् गुणे ओकारे भो इतास् ति इति स्थितिर्जायते। तदा इतास् इत्यस्य अचि इकारे परे एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अवादेशे भव् इतास् ति अवस्था जाता। तत्र लुटः स्थाने विहितः तिप् प्रथमसंज्ञकः अस्ति। तिपः स्थाने यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया प्रकृतसूत्रेण स्थाने अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण डा इति सर्वादेशे भव् इतास् डा इति स्थिते डा इत्यस्य स्थानिवद्भावात् प्रत्ययत्वविज्ञानात् चुटू इति सूत्रेण प्रत्ययाद्यस्य डकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे च कृते भव् इतास् आ इति स्थितिर्जायते।

तिप् -प्रत्ययस्य स्थाने विहितः डा अपि स्थानिवद्भावाद् प्रत्ययसंज्ञकः। एवञ्च डित्त्वसामर्थ्याद् अभस्यापि टेः इतास् इत्यस्य आस् इत्यस्य लोपे भव् इत् आ इति स्थिते वर्णमेलनेन **भविता** इति रूपं सिद्ध्यति।

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि - **पठिता पठितारौ पठितारः। पठितासि पठितास्थः पठितास्थ। पठितास्मि पठितास्वः पठितास्मः।**

२) **गद** व्यक्तायां वाचि - **गदिता गदितारौ गदितारः। गदितासि गदितास्थः गदितास्थ। गदितास्मि गदितास्वः गदितास्मः।**

३) **अर्च** पूजायाम् - **अर्चिता अर्चितारौ अर्चितारः। अर्चितासि अर्चितास्थः अर्चितास्थ। अर्चितास्मि अर्चितास्वः अर्चितास्मः।**

४) **व्रज** गतौ - **व्रजिता व्रजितारौ व्रजितारः। व्रजितासि व्रजितास्थः व्रजितास्थ। व्रजितास्मि व्रजितास्वः व्रजितास्मः।**

५) **कटेँ** वर्षावरणयोः - **कटिता कटितारौ कटितारः। कटितासि कटितास्थः कटितास्थ। कटितास्मि कटितास्वः कटितास्मः।**

६) **क्षि** क्षये - **क्षयिता क्षयितारौ क्षयितारः। क्षयितासि क्षयितास्थः क्षयितास्थ। क्षयितास्मि क्षयितास्वः क्षयितास्मः।**

७) **चितीँ** संज्ञाने - **चेतिता चेतितारौ चेतितारः। चेतितासि चेतितास्थः चेतितास्थ। चेतितास्मि चेतितास्वः चेतितास्मः।**

८) **शुच** शोके - **शोचिता शोचितारौ शोचितारः। शोचितासि शोचितास्थः शोचितास्थ। शोचितास्मि शोचितास्वः शोचितास्मः।**

पाठगतप्रश्नाः

१५. लुट् कस्मिन्नर्थे विधीयते।

१६. धात्वर्थव्यापारस्य अनद्यतने भविष्यति वृत्तित्वविवक्षायां कः लकारः विधेयः।

१७. भवितास्मि इति कस्मिन् लकारे रूपम्।

१८. भवितास्मि इत्यत्र विकरणं किम्। केन सूत्रेण विहितम्।

१९. तास् कस्यापवादः।

२०. लुटः प्रथमस्य डारौरसः इत्यत्र प्रथमाः के।

२१. डा-रौ-रसः कस्य स्थाने कस्मिन् लकारे विधीयन्ते।

२२. तासेरस्तेश्च सस्य लोपः सादौ प्रत्यये परे केन सूत्रेण।

२३. भवितारौ इत्यत्र रूपे तासः सस्य लोपः केन सूत्रेण।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे लिट् लुट् इति लकारद्वयम् उपन्यस्तम्। धातोः अर्थः व्यापारः यदि अनद्यतनभूतकालीनः स्यात् एवञ्च वक्तुः अप्रत्यक्षः स्यात् तदा तस्माद् धातोः परोक्षे लिट् इति सूत्रेण लिट् लकारः प्रयुज्यते। लिटः आर्धधातुकत्वात् अत्र शबादिकं न भवति। लिट्-लकारे तिङां स्थाने परस्मैदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः इति सूत्रेण णलादयः आदेशाः भवन्तीति अस्य लकारस्य एको विशेषः। लिटि परतः अनभ्यासधातोः अवयवस्य द्वित्वम् लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण भवतीति अपरो विशेषः। द्वित्वे यो पूर्वः तस्य अभ्याससंज्ञा पूर्वोऽभ्यासः इति सूत्रेण भवति। तस्य चाभ्यासस्य हलादिः शेषः इति सूत्रेण आदिः हल् शिष्यते अन्ये हलः च लुप्यन्ते। एवञ्च अचः न लुप्यन्ते। अभ्यासस्य अचः ह्रस्वः इति सूत्रेण ह्रस्वत्वं भवति। भूधातोस्तु भवतेरः इति सूत्रेण उकारस्य अकारो भवति। अभ्यासे चर्च इति सूत्रेण अभ्यासस्य झशां जशः खयां च चरः विधीयन्ते। वलादि आर्धधातुकं चेत् तस्य आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमः विधीयते। इत्थं कानिचन मुख्यानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च लिट्-लकारे सन्ति। इतोऽपि अन्यानि सूत्राणि कार्याणि च सन्ति तानि अग्रिमप्रकरणेषु वक्ष्यन्ते। लिटः सम्यग् ज्ञानाय लिटः पठनानन्तरं अग्रे लिटः प्रकरणं पठनीयम्।

धातोः अर्थः व्यापारः यदि अनद्यतनभविष्यत्कालीनः स्यात् तर्हि तस्माद् धातोः अनद्यतने लुट् इति सूत्रेण लिट् लकारः प्रयुज्यते। स्यतासी इति सूत्रेण लुटि परतः धातोः तास् भवति। एवञ्च लुटः

प्रथमस्य डारौरसः इति सूत्रेण प्रथमस्य डा रौ रस् एते विधीयन्ते। ततश्च सादौ प्रत्यये तासः सस्य लोपः तासस्त्योर्लोपः इति सूत्रेण भवति, रादौ प्रत्यये च रि च इति सूत्रेण तासः सस्य लोपो भवति।

इत्थम् संक्षेपेण इदमधेयं यत् लिटि णलादयः द्वित्वम् हलादिशेषत्वं ह्रस्वत्वम् चर्त्वं जश्त्वम् इति एतानि मुख्यानि कार्याणि। एवञ्च लुटि च तास् डा रौ रस् तासः सलोपः एतानि मुख्यानि कार्याणि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. परोक्षे लिट् इति सूत्रं व्याख्येयम्।

२. णलादीनां कथम् सर्वादेशत्वम् इति लिखत।

३. लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रं व्याख्येयम्।

४. अभ्यासे चर्च इति सूत्रं व्याख्येयम्।

५. अभ्यासकार्याणि आश्रित्य प्रबन्धं रचयत।

६. आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रं व्याख्येयम्।

७. बभूव बभूविथ बभूवुः इति एतानि रूपाणि ससूत्रं साधयत।

८. अनद्यतने लुट् इति सूत्रं व्याख्यात।

९. स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रं व्याख्यात।

१०. तासस्त्योर्लोपः इति सूत्रं व्याख्यात।

११. ससूत्रं रूपाणि साधयत – भविता भवितारौ भवितासि भवितास्मः।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि- १

१. इन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वम्।

२. धातोः अर्थः व्यापारः अर्थात् क्रिया अनद्यतने भूते परोक्षे च वर्तते इति विवक्षितं चेत् तस्माद् धातोः लिट् विधीयते।

३. तिपं निवर्त्य णल् यावत् तिपः स्थानम् अधिकरोति तावत् णल् न प्रत्ययः। स्थानिवद्भावेन तस्य यदा प्रत्ययत्वम् अतिदिश्यते तदा चुटू इति सूत्रेण प्रत्ययाद्यस्य णकारस्य इत्संज्ञा भवति। ततः तस्य लोपः इति लोपोऽभवति। अत एव विधानात् पूर्वं णस्य इत्संज्ञालोपयोः अभावे णलः अलेकाल्त्वमस्ति। अतः अनेकाल्शित् सर्वस्य इति सूत्रेण णल् सर्वस्य तिपः स्थाने भवति।

४. भुवः वुक् लुङि लिटि च।

५. १

उत्तराणि- २

६. लिटि धातोरनभ्यासस्य॥

७. षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते, तयोः पूर्वस्य अभ्याससंज्ञा भवति।

८. अभ्यासस्य आदेः हलः शेषः।

९. अभ्यासस्याचो ह्रस्वः।

१०. ह्रस्वः।

११. भूधातोः अभ्यासस्य उकारस्य अकारः लिटि परे।

१२. भूधातोः अभ्यासस्य उकारस्य अकारः लिटि परे।

१३. अभ्यासे झलां चर् जश् च। झशां जशः खयां चरः इति विवेकः।

१४. आर्धधातुकस्येड् वलादेः॥

उत्तराणि- ३

१५. धात्वर्थव्यापारस्य अनद्यतने भविष्यति वृत्तित्वविक्षायां लुट् लकारः विधेयः।

१६. लुट्

१७. लुटि मिपि रूपम्।

१८. तास्। स्यतासी लृलुटोः इति सूत्रेण विहितम्।

१९. शप् श्यन् शः श्नुः श्नम्, उ, श्ना इत्यादीनाम् लुटि परतः प्राप्तानां विकरणानाम्।

२०. लुटः प्रथमस्य डारौरसः इत्यत्र प्रथमाः - तिप् तस्-झि इति परस्मैपदसंज्ञकाः त्रयः, त-आताम्-झ इति आत्मनेपदसंज्ञकाः त्रयः सन्ति। एवम् आहत्य षट् प्रथमसंज्ञकाः प्रत्ययाः सन्ति।

२१. डा-रौ-रसः प्रथमसंज्ञकानाम् तिप् तस्-झि इति परस्मैपदसंज्ञकानां, त-आताम्-झ इति आत्मनेपदसंज्ञकानां च स्थाने लुटि लकारे विधीयन्ते।

२२. तासेरस्तेश्च सस्य लोपः सादौ प्रत्यये परे तासस्त्योर्लोपः इति सूत्रेण।

२३. भवितारौ इत्यत्र रूपे तासः सस्य लोपः रि च इति सूत्रेण।

॥ इति चतुर्दशः पाठः ॥